

КЕБА О. М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ФОНОЛОГІЯ ВІБРАНТІВ

У статті розглядаються фізіологічні та акустичні характеристики вібрантів у деяких сучасних мовах. Вібранти розглядаються як звукоутворення в системі мови, які представляють найбільші складності для вимови. Визначаються їх фонологічні ознаки, найбільш уживані алофони та обмеження у вживанні.

Ключові слова: вібрант, дрижачий звук, сонант, простий вібрант, складний вібрант.

В статье рассматриваются физиологические и акустические характеристики вибрантов в некоторых современных языках. Вибранты рассматриваются как звукообразования в системе языка, которые представляют наибольшие сложности для произношения. Определяются их фонологические признаки, наиболее употребляемые аллофоны и ограничения в употреблении.

Ключевые слова: вибрант, дрожащий звук, сонант, простой вибрант, сложный вибрант.

The article discusses physiological and acoustic characteristics of vibrants in some modern languages. Vibrants is examined as a sound realization in the system of language that represent the greatest difficulties for pronunciation. Their phonological features are determined, most of all are used allophones and limitations in the use.

Key words: vibrant, trill, sonant, trilled sound, flap.

Актуальність. Для сучасної лінгвістики характерним є прагнення до вивчення звукових функціональних одиниць усного мовлення, які забезпечують адекватність сприйняття змісту та ефективність комунікації. Для фонології давніх та сучасних мов особливий інтерес представляють такі звукоутворення як дрижачі звуки (вібранти). Вібранти є особливо складними для вимови в різних мовах світу і представляють складнощі під час вивчення іноземної мови. Вивчення фізіологічних та акустичних властивостей таких звукоутворень необхідне для отримання їх правильної фонологічної інтерпретації.

Предметом дослідження є особливості сприйняття приголосних вібрантів в процесі комунікації.

Об'єктом дослідження є фізіологічні та акустичні властивості вібрантів.

Метою статті є описати фонологічні ознаки та фонетичні варіанти вібрантів у деяких сучасних мовах.

Матеріалом статті слугували дослідження мовознавців, присвячені вивченню фонологічної природи приголосних вібрантів в сучасних мовах.

Наукова новизна. Узагальнено типи вібрантів як фонологічних одиниць.

Вібрантами (або дрижачими приголосними) називається група звуків, головною характеристикою яких є присутність однієї або декількох миттєвих переривань під час виходу повітря. При їх творенні активний мовний орган може коливатися, вібрувати, перериваючи на дуже короткий час струмінь видихуваного повітря. Внаслідок переривання повітряного струменя виникає низка послідовних ритмічних вибухів, які своєю силою незрівнянно слабші, ніж при творенні зімкнених приголосних [1:54].

Звук [r] є одним з найскладніших для вимови в різних мовах світу. Про це свідчить той факт, що в багатьох мовах цей звук з'являється пізно у мові дітей і часто в своїх індивідуальних реалізаціях, що відхиляються від норми. Нерідко девіаційна вимова [r]-звуків так і залишається у мові вже дорослої людини. При вивченні іноземної мови цей звук також може представляти чималі складнощі як для того, хто навчається при освоєнні звуку, так і для того, хто навчає при постановці вимови. Звук [r] володіє специфічними артикуляторними та акустичними характеристиками, які можуть бути описані як щось середнє між ознаками вибухового приголосного та голосного. Він завжди привертав увагу фонетистів і ставав об'єктом численних досліджень (Лосева, Лисенко та інші). В силу своєї величезної внутрішньої дикторської і міждикторської варіативності фонема /r/ володіє великим потенціалом для ідентифікації мовців.

Так, [r] може відрізнятися у різних мовців, наприклад, кількістю проривних компонентів і амплітудою коливань. Тому, очевидно, можна говорити про вібрант як про один із “опорних пунктів” при розпізнаванні мови та ідентифікації мовця. Однак, при вирішенні таких завдань перешкодою буде внутрішньо дикторська варіативність, зумовлена позиційно-комбінаторними чинниками [2:22].

До цієї категорії звуків входять різні види [r]. Їх розрізняють за пасивним та активним органами або за частиною язикового м'яза, що починає вібрувати [3:70].

В сучасній українській мові до них належить звук [p], який твориться при періодичному коливанні кінчика язика. Він є передньоязиковим за активним органом і альвеолярним за пасивним органом. Характеризується какумінальною артикуляцією, оскільки при його творенні кінчик язика загнутий догори, а спинка язика вигнута вниз [1:53].

Український звук [p] має два варіанти вимови: [p] та [pɣ]. За вимови [p] кінчик язика напружений і загнутий до альвеол, під тиском повітряного струменя вібрує до альвеол. При цьому з'являється характерний шум. Під час вимови пом'якшеного [pɣ] змикається з ділянкою твердого піднебіння не лише верхня поверхня кінчика язика, а й передня ділянка спинки, що й надає йому м'якості. Артикуляційний фокус пом'якшеного [pɣ] порівняно з непом'якшеним просунутий уперед [4:48]. Фонологічне протиставлення виявляє ці дві фонемі. Порівняйте слова: *рис* (іменник) – *ріс* (дієслово *рости*, минулий час).

Аналогічним є російський вібрант [p], при творенні якого кінчик язика направлений на альвеоли і вібрує, періодично перериваючи повітряний струмінь торкаючись альвеол [5:96]. В російській мові протиставлення вібрантів за твердістю [p] та м'якістю [pɣ] також має фонологічне значення. Порівняйте слова: *раса* – *ряса*, *угол* – *уголь*.

Український і російський вібранти є дзвінками, під час їх творення вібрують голосові зв'язки.

У сучасній німецькій мові існують чотири варіанти приголосної фонемі [r].

1. Задньоязиковий щілинний [ɣ]. При вимові цього звука задня спинка язика піднесена до м'якого піднебіння і утворює з ним щілину, через яку проходить струмінь видихуваного повітря, утворюючи слабкий шум тертя. Голосові зв'язки вібрують, тобто це дзвінкий приголосний.

2. Увулярний (язичковий) дрижачий [r]. При вимові цього звука активним є маленький язичок (*uvula*). Задня спинка язика піднесена до м'якого піднебіння настільки, що стискається з язичком, струмінь видихуваного повітря приводить язичок у коливальний рух, в результаті чого виникає то слабкий дотик, то щілина між язичком та задньою спинкою язика. Число коливань язичка невелике, тому

артикульований таким чином звук часто буває схожий на увулярний щілинний [x], відрізняючись від нього лише дзвінкістю.

3. Передньоязиковий дрижачий [r] артикулюється подібно до українського [r], тільки з меншою кількістю вібрацій кінчика язика [6:23].

4. Вокалізований [r:]. При вимові цього звука середня спинка язика піднесена у напрямку до твердого піднебіння. Звук невиразний, індиферентний, класифікується як голосний середнього ряду [6:24].

В англійській мові фонема [r] – передньоязиковий заальвеолярний серединний щілинний сонант. При його артикуляції кінчик язика знаходиться за альвеолами і направлений на тверде піднебіння, краї язика торкаються верхніх корінних зубів, м'яке піднебіння підняте і повітря проходить вздовж язика (по середині) без явних ознак шуму. Наприклад: [rid – red – ru:d – rait] [5:96].

Зв'язне [r]. В стандартній британській вимові звук [r] зустрічається тільки перед голосними, тому в таких словах як *start*, *learn*, *form* [r] не вимовляється. В інших варіантах англійської (американському, ірландському, шотландському) звук [r] є в даних словах. Якщо слово на письмі закінчується буквою “r” або сполученням “re” і за ним слідує інше слово, яке починається з голосного і не відділяється від нього паузою, то в цьому випадку ми вимовляємо [r] і він буде називатися зв'язним – *never again* [ˈnevə əˈgeɪn]. Зв'язне [r] може іноді з'являтися в інтервокальній позиції на стику слів, навіть якщо на письмі немає літери “r”. Наприклад: *Africa and Asia* [ˈʃfrikəɹ əndˈeɪʃə]. Однак, не всі носії мови сприймають даний варіант вимови, тому рекомендується не вживати його [5:102].

В сучасній румунській мові існують п'ять варіантів вимови [r]:

[r] *язиковий апікальний*. Кінчик язика піднімається до альвеол (на думку Росетті таким було нормальне звучання [r] у старогрецькій і латинській мовах) [7:70].

[r] *язиковий без дрижання* (позначається [ɹ]). Язик має ту саму позицію, що й для попереднього звука, але не вібрує; повітря вільно проходить між язиком і альвеолами. Цей звук дуже близький до [z].

[r] *увулярний дрижачий* (позначається [r] або [R]) або *грасивуватий* [r]. Кінчик язика опущений, задня частина язика піднімається й утворює прохід між м'яким піднебінням, а язичок або

все м'яке піднебіння починає вібрувати; цей звук не залишає жодного сліду на штучному піднебінні.

[r] *велярний не дрижачий* ([ɹ]).

[r] *фарингальний* або [r] *велярний спірантний* ([r̥]) з'являється у мові албанських румунів; цей звук близький до [g] [3:71].

Однією з найбільш характерних рис іспанської системи приголосних є наявність в ній двох дрижачих сонантних фонем [r] та [r:]. Фонологічне протиставлення чітко виявляє ці дві фонemi ([rkaɾo] – [rkaɾ:o] *caro* – *carro*). Нерозрізнення цих двох фонем у мовленні може призвести до значних порушень у фонетичній структурі багатьох слів і, як наслідок, до спотворення їх змісту. В іспанській мові до приголосних вібрантів належить група звуків, головною характеристикою яких є наявність однієї або декількох миттєвих переривань під час виходу повітря, що відбувається внаслідок притискання кінчика язика до альвеол. Голосові зв'язки завжди вібрують протягом усього часу реалізації цих звуків [7:129]. Дрижачі фонemi відрізняються одна від одної кількома артикуляційними властивостями.

[r] має слабку артикуляцію і вимовляється, зазвичай, одним коротким коливальним рухом кінчика язика, який торкається альвеол. Має чітко виражену какумінальну артикуляцію. У розмовному стилі мовлення слабка [r] може втрачати елемент зімкнення і вимовлятися як щілинна. Кінчик язика при цьому рухається біля альвеол, не торкаючись їх. Існування щілинного відтінку зімкненої фонemi закономірне явище в іспанській мові, в якій майже всі дзвінки зімкнені приголосні мають тенденцію до щілинної артикуляції. [r:] має дуже енергійну артикуляцію і вимагає двох або більше коливальних рухів кінчиком язика, торкаючись альвеол [8:78–80].

В іспанській мові існує ряд розрізнявальних ознак у вживанні цих фонем в структурі слова:

[r] ніколи не вживається на початку слова, а [r:] – в кінці слова;

[r] не вживається усередині слова після приголосних [s] та [n]; після них вживається [r:];

[r] часто зустрічається наприкінці складу, [r:] – ніколи [8:78].

Наприкінці складу або у кінцевій позиції у слові приголосний вібрант реалізується як алофон будь-якої з двох вібрант, оскільки за меншою чи більшою напруженістю його артикуляція може виявитися

простою, складною або фрикативною, наприклад: [pwerta] [pwer:ta], [pweɫta] *puerta*. В цій кінцевій позиції контрастивні властивлсті вібрантів *r / r:* нейтралізуються і замінюються архіфонемою /R/: /pueRta/ [7:131].

Обмеження у вживанні відповідних фонем спостерігаються у всіх мовах світу, будучи настільки ж характерними для фонології окремих мов та говірок, як і різниця у складі фонем.

Наприклад, фонема /r /в іспанській мові вживається не лише на початку слова, в середині нього, але й у кінцевій позиції. Ця ж сама фонема, наприклад, в евенкійській мові не можлива на початку слова [9:244].

Висновки. Отже, вібранти – це звуки, які мають ознаки вибухового приголосного та голосного. При їх творенні активний мовний орган може коливатися, вібрувати, перериваючи на дуже короткий час струмінь видихуваного повітря. До цієї категорії звуків входять різні види [r]. Їх розрізняють за пасивним і активним органами або за частиною язикового м'яза, що починає вібрувати. Класифікація за місцем творення вібрантів ґрунтується на дії активних і пасивних мовних органів при утворенні фокуса їх артикуляції. За участю активних мовних органів приголосні вібранти поділяються передусім на язикові (українська, російська, англійська, іспанська, румунська, німецька мови), увулярні (німецька, румунська мови), велярні та фарингальні (румунська мова). Залежно від того, яка частина язика торкається пасивного органа, вібранти поділяються на передньоязикові (апикальні) (українська, російська, англійська, іспанська, румунська мови), та задньоязикові (німецька, румунська мови). Апикальні вібранти характеризуються какумінальною артикуляцією. Апикальні вібранти можуть мати два варіанти вимови – тверду та пом'якшену (українська, російська мови).

Вібранти за способом творення є щілинними звукоутвореннями. Існують також вокалізовані варіанти, які характеризуються як голосні середнього ряду (німецька мова). Пасивними мовними органами можуть виступати альвеоли (українська, російська, іспанська, румунська, німецька мови.) заальвеолярна зона (англійська мова). Вібранти можуть виконувати функцію зв'язування звуків. Не вимовляючись у певних позиціях (але зафіксовані орфографічно), вони з'являються в інтервокальних позиціях між словами. Можуть з'являтися в кінці слова (не зафіксовані орфографічно), яке

закінчується голосним, перед наступним словом, що починається приголосним (англійська мова), хоча така вимова не є нормативною. Артикуляційні умови творення вібрантів визначають їх акустичні особливості. Всі вібранти складаються з голосу й шуму з перевагою голосу і, отже, належать до класу сонорних. За участю шуму належать до дзвінких приголосних. Дрижачі фонем можуть, відрізняються одна від одної кількома артикуляційними властивостями: твердою або м'якою артикуляцією. Протиставлення за твердістю / м'якістю має фонологічне значення в українській та російській мовах; кількістю вібраційних рухів кінчиком язика (прості та складні вібранти). Протиставлення за кількістю вібраційних рухів має фонологічне значення в іспанській мові, хоча існує ряд розрізнявальних ознак у вживанні цих фонем в структурі слова. Обмеження у вживанні відповідних фонем спостерігаються у всіх мовах світу, будучи настільки ж характерними для фонології окремих мов та говірок, як і різниця у складі фонем.

Подальші перспективи досліджень. Група приголосних вібрантів потребує свого змістовного і комплексного дослідження, яке відображало б їх характерні особливості в структурі іспанської мови, який представляє складнощі як для того, хто навчається при освоєнні звуку, так і для того, хто навчає при постановці вимови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Сучасна українська літературна мова. Фонетика* : [навч. посібник для студ.-філол.] / [Н. П. Плющ, О. В. Бас-Коненко, З. В. Дудник, О. М. Зубань] ; за заг. ред. Н. П. Плющ. – К. : ВПЦ Київського університету, 2002. – 173 с.
2. *Лосева Е. В.* Формирование многоязычной фонетической базы данных: применительно к речевой реализации вибрантов : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.21 “Прикладная и математическая лингвистика” / Лосева Елена Викторовна. – М., 2006. – 22 с.
3. *Росетти А.* Вступ до фонетики : [навч. посібник] / Александр Росетти ; [пер. з румунської С. В. Семчинського ; за ред. і з передм. Л. Г. Скалозуб]. – К. : Вища школа, 1974. – 134 с.
4. *Сучасна українська літературна мова* / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.] ; за ред. А. П. Грищенка. – [3-тє вид., доповн.]. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
5. *Дубовский Ю. А.* Основы английской фонетики. – [учеб. посібник] / [Ю. А. Дубовский, Б. Б. Докуто, Л. Н. Переяшкіна]. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 344 с.
6. *Лисенко Е. І.* Вступний курс фонетики німецької мови : [навч. посібник] / Елеонора Іванівна Лисенко. – К. : А.С.К., 2001. – 96 с.
7. *Quilis Antonio.* Curso de fonética y fonología españolas / Antonio Quilis, Joseph A. Fernández. – Madrid : CSIS, 1992. – 222 p. – (Colección Textos Universitarios, № 4).
8. *Карпов Н. П.* Фонетика испанского языка (теоретический курс) : [учеб. пособ. для ин-тов и фак-тов иностр. яз.] / Николай Павлович Карпов – М. : Высшая школа, 1969. – 232 с.
9. *Трубецкой Н. С.* Основы фонологии / Николай Сергеевич Трубецкой ; [пер. с нем. А. А. Холодовича ; под ред. С. Д. Кацнельсона]. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 352 с. – (Серия “Классический учебник”).
10. *Современная грамматика испанского языка* : в 2-х ч. – СПб. : Лань, 1997. – Ч. 1 : Фонетика и морфология. – 352 с.